

En grammatisk filosofisk afklaring af Aristoteles’ handlingsbegreb

af Michael Vernersen

I *Metafysik* (II 1, 993b 20-23) drager Aristoteles den nu velkendte skelnen mellem teori og praksis:

“Filosofi kaldes med rette videnskab om sandheden; for sandheden er jo formålet med at kontemplere, hvorimod handling er formålet med praktiske overvejelser. For når praktikere sigter efter at forstå, hvordan tingene forholder sig, så drejer undersøgelsen sig ikke om det evige, men om forholdet til noget her og nu.” (min oversættelse)

Handling og sandhed eller etik og erkendelse udgør således to hovedområder inden for filosofien. Problemet er bare, at den særlige betydning af handlingsfilosofien, som udgår fra Aristoteles, faktisk forsvinder igen og forbliver fraværende gennem det meste af filosofihistorien for så først at dukke op igen i anden halvdel af det 20 århundrede, nemlig i Wittgensteins sene filosofi (samt hos visse af hans arvtagere såsom Elizabeth Anscombe og Anthony Kenny) og hos den amerikanske filosof, Donald Davidson.

Formålet med denne artikel er at udnytte Wittgensteins såkaldte grammatisk filosofiske metode til at samle nogle af Aristoteles’ meget spredte bemærkninger angående handling til en mere synoptisk forståelse af hans handlingsbegreb. Udgangspunktet for Wittgensteins forestilling om grammatik er, at de ord, som syntaktisk set danner en sætning, falder i forskellige klasser, men det bemærkelsesværdige er, at de grammatiske forskelle, Wittgenstein interesserer sig for, faktisk mere eller mindre fungerer som de aristoteliske kategorier i den forstand, at det ikke er alle kategorier, der befinder sig på samme niveau.

Det betyder, at sproget ifølge Wittgenstein skal udforskes gennem de forskelligartede funktioner, som ordene har i en sætning og de anvendelsesmuligheder ordene har, alt efter hvilken praktisk kontekst de indgår i. Det gælder fx de verber, som bruges i en narrativ sætning til at beskrive en handling med. På overfladen ligner de prædikater, som indgår i en attributiv sætning, og det er således en opgave for den grammatiske

filosofi at undersøge, om der alligevel skulle være forskel i anvendelsen af verber, der bruges i attributive og i narrative sætninger.

Det viser sig, at Aristoteles' handlingsbegreb, som jeg forsøger at skitsere i afsnit 1 ved hjælp af nogle eksempler fra *Om Levende Væseners Bevægelse*, giver anledning til tre slags grammatiske undersøgelser: i) brugen af psykologiske verber, som har forskellige anvendelser, alt efter om de udtrykkes i første eller tredje person; ii) brugen af handlingsverber i forbindelse med konstruktionen af narrative sætninger, og endelig iii) grammatikken for brugen af nødvendighed, som adskiller sig, alt efter om der er tale om et teoretisk eller et praktisk ræsonnement (afsnit 2).

En handlings praktiske nødvendighed implicerer et begreb om handlingens omstændigheder, som er mere end bare tilfældige omstændigheder, men faktisk i væsentlig forstand er med til at definere en handling. Til det formål udgør Lucien Tesnières valensgrammatik og hans skelnen mellem *aktanter* og *cirkumstanter* en nyttig rammesætning for Aristoteles' teleologiske handlingsbegreb (afsnit 3). Ved hjælp af valensgrammatikken er det muligt at komme til en forståelse af følgende to punkter: i) At handlinger på grund af omstændighederne kan gradueres, således at aktøren potentielt kan splittes op i flere led; ii) at handlingsverberne i et teleologisk handlingsbegreb i virkeligheden er kausative hjælpeverber.

Disse syntaktiske teknikaliteter finder nu sin anvendelse på et berømt eksempel fra *Den Nikomachæiske Etik*, som handler om en kaptajn, der frivilligt kaster lasten overbord i et stormvejr for at redde sig selv og besætningen (afsnit 4). Den narrative handling, der udspiller sig på havet med kaptajnen som relativ aktør, er hos Aristoteles sat ind i en juridisk/etisk kontekst, og det bliver derfor nødvendigt at skelne mellem en specifikt juridisk/etisk kontekst og en vilkårlig handlings omstændigheder som væsentlig betingelse for handlingen. Det viser sig i sidste ende, muligvis lidt overraskende, at det aristoteliske handlingsbegreb tydeligst kan formuleres ved hjælp af den måde, et handlingsforløb eller en myte defineres på i *Poetik*.

I afsnit 5 undersøges et ejendommeligt eksempel på et praktisk ræsonnement fra *Om Levende Væseners Bevægelse*, som næsten ser ud til at unddrage sig enhver form for kontekst. Eksemplet drejer sig om den allermest primitive form for handling, nemlig om noget så banalt som at række ud efter noget drikkeligt. Eksemplet er ikke desto mindre særdeles informativt, fordi det hjælper os med at forstå, hvad der menes med førstepersonsperspektivet inden for praktiske ræsonnementer, og hvorfor praksis i

sidste ende ikke kan reduceres til teori, men derimod udgør en selvstændig og helt grundlæggende kategori i tilværelsen.

1. Det teleologiske handlingsbegreb

Aristoteles' praktiske ræsonnement i Om Levende Væseners Bevægelse

Når Aristoteles' handlingsfilosofi over store træk af filosofihistorien ser ud til at gå under radaren, er det jo ikke, fordi man ikke har beskæftiget sig med hans etik. Således er aristoteliske begreber som menneskelig fortræffelighed (*ἀρετή*), omtanke eller praktisk fornuft (*φρόνησις*) og den gode handling (*εὐπραξία*) til overflod blevet behandlet, men det betyder ikke nødvendigvis, at man også har forholdt sig til Aristoteles' handlingsbegreb. Handlingsbegrebet går forud for etikken i den forstand, at før man overhovedet kan tale om menneskelig fortræffelighed, omtanke osv., må man have en forestilling om, hvad det vil sige at befinde sig i fx en farlig situation, der kræver handling her og nu frem for tænkning. Og det er den mest almene beskrivelse af en sådan situation, vi kalder handlingsfilosofi.

Når handlingsfilosofiske overvejelser ofte udebliver i forbindelse med aristotelisk etik, skyldes det ifølge Pierre Aubenque håndteringen af den såkaldte praktiske syllogisme.¹ Ved at modellere det praktiske ræsonnements særlige argumentstruktur efter Aristoteles' teoretiske syllogismer, som er velkendte fra *Den første Analytik*, har man, som Aubenque bemærker, ignoreret det specifikt praktiske ved argumentet. For man er så stødt på det problem, at overpræmissen i en praktisk syllogisme ikke rummer nogen universel eller almen sætning, og man har derfor forsøgt sig med at sige, at overpræmissen til at begynde med simpelt hen udtrykker et ønske om at udføre en hvilken som helst handling, der opfylder en persons ønske. Overpræmissen kunne således hedde noget i stil med: "Man skal altid holde, hvad man lover" eller "Man skal gøre, hvad man kan for at undgå en ulykke". Men som Wittgenstein-eleven Elizabeth Anscombe indvender, er det netop usandsynligt, at der i alle situationer, hvor en handling er påkrævet, kun er netop én pligt eller forskrift eller værdi, der bærer handlingen frem.²

1. Aubenque (2002) 139-43. Se også Nussbaum (1978) 168-69.

2. Anscombe (1958) § 33.

I det fjerde ud af fem essays angående tolkningen af *Om Levende Væseners Bevægelse* kritiserer Martha Nussbaum den opfattelse, at Aristoteles' praktiske ræsonnement skulle udgøre et lukket deduktivt system, hvor det i enhver situation skulle være muligt at lokalisere den rette handling ved at tilpasse en bestemt situation med en overordnet handlingsforskrift.³ Aristoteles synes da også i lighed med både Anscombe og Nussbaum at have noget andet i tankerne end universelle overpræmisses, når han i *Om Levende Væseners Bevægelse*, fremhæver, at overpræmissen består af et gode, eller i hvert fald et tilsyneladende gode, mens underpræmissen består af noget, der er muligt her og nu.⁴ Overpræmissen skal altså ikke give anledning til en slutning, der fortæller, hvad man bør gøre i den og den situation, fordi det er et specialtilfælde af en generel handlingsforskrift, men snarere til en handling. Og det er netop den omstændighed, at konklusionen på ræsonnementet munder ud i en handling, der udgør det specifikke praktiske ved et praktisk ræsonnement.

I kapitel 7 af *Om Levende Væseners Bevægelse* giver Aristoteles en række meget rudimentære eksempler på, hvad man skal forstå ved et praktisk ræsonnement. Her er hans første eksempel (701a 13-14): "Når nogen fx tænker, at alle mennesker burde gå en tur, og at vedkommende er et menneske og derfor straks går sig en tur." Her er konklusionen ganske vist en handling, men man har dog det indtryk, at den netop udgør en form for specialtilfælde af en generel handlingsforskrift, som er rettet mod et gode. Så hvorfor er det, at praktiske ræsonnementer ikke skulle kunne sammenlignes med teoretiske? Det skyldes formentlig, at Aristoteles her forsøger at give et indtryk af, i hvor grad det teoretiske og det praktiske ræsonnement på overfladen ligner hinanden. I hvert fald siger han som optakt til dette eksempel, at (701a 8-10): "Det ser ud til, at der næsten sker det samme, som når der ræsonneres, og når der foretages slutninger angående ubevægelige genstande". Det kan selvfølgelig læses sådan, at de to slags ræsonnementer faktisk er et udtryk for det samme, men jeg læser det nu snarere sådan, at det netop ikke er det samme, og at det netop kun er på overfladen, at det ser sådan ud.

3. Nussbaum (1978) 165-220.

4. 701a 24-25. Se også Anscombe (1958) § 42.

I det næste eksempel nævnes der imidlertid et mere specifikt gode, som ikke er et udtryk for en generel handlingsforskrift (701a 17): “Jeg burde gøre noget godt; et hus er et gode, og straks laver jeg et hus”. Det gode, der tales om, har dog stadig en lidt tilfældig karakter i den pågældende situation. Hvorfor lige et hus og ikke alt muligt andet, kunne man spørge. Jeg kunne fx godt forestille mig at køre igennem et smukt landskab og tænke: Her kunne det være dejligt at have et hus, uden at jeg af den grund sætter noget som helst i værk med henblik på at gøre det til virkelighed.

I det tredje eksempel er det lettere at forestille sig en specifik situation, hvor et bestemt gode kunne være ønskværdigt at opnå her og nu (701a 18-21): “Jeg har brug for at tildække mig; en kappe kan bruges til at dække mig til. Det, jeg har brug for, bliver jeg nødt til at lave; jeg har brug for en kappe, så jeg bliver nødt til at lave en kappe. Og konklusionen ‘jeg bliver nødt til at lave en kappe’ er en handling.” Altså konklusionen er en handling, som Aristoteles pointerer, også selvom konklusionen her optræder som en sætning og derfor mest af alt har karakter af at være en konklusion i et teoretisk ræsonnement.

I de to sidste eksempler taler Aristoteles om hastigheden af et praktisk ræsonnement og fremhæver (701a 26-30), at “når denne type af spørgsmål kommer på banen, så stopper tænkningen slet ikke op og undersøger den anden af præmisserne, den åbenlyse. Fx hvis det at gå sig en tur er godt for et menneske, så spilder man ikke tid med at overveje, hvorvidt man er et menneske.”

Det femte og sidste eksempel er ganske bemærkelsesværdigt og lyder, som følger (701a 33-34): “‘Jeg må have noget at drikke’, siger lysten. ‘Her er noget at drikke’, vurderer sansningen eller forestillingen eller tænkningen. Og straks drikker han.” Dette eksempel fortjener en selvstændig kommentar, og jeg vender jeg tilbage til det i en afsluttende diskussion om førstepersonsperspektivet og det praktiskes forrang frem for det teoretiske (afsnit 5).

Det, der sker i alle disse eksempler, er ifølge Aristoteles, at man *gør aktivt brug af* eller *iværksætter* (ἐνεργήσῃ) sansningen, forestillingen eller tænkningen med henblik på at opnå det, der stræbes efter (701a 31-32). Et af problemerne i denne forbindelse er, at udtryk som det at gøre noget virksomt (ἐνεργεῖν) eller det iværksættende (τὸ

εργαζόμενον) ikke uden videre kan gengives med 'forårsage', selvom den formåen, der står bag, også er en begyndelsesgrund (ἀρχή) i form af en bevirkende årsag.⁵

Nussbaum (og mange andre) har således påpeget, at der i det praktiske ræsonnement også er en teleologisk forklaring til stede, som belyser, hvad det vil sige for en aktør at stræbe efter et mål og igangsætte en handling med henblik på at opnå dette mål. Dette kommer også til udtryk i følgende passage i *Om Levende Væseners Bevægelse* (700b 14-19):

For alle levende væsener både bevæger og bliver bevæget med henblik på noget, således at dette udgør grænsen for al deres bevægelse, hensigten (τὸ οὐ ἔνεκα). Vi indser imidlertid, at det, der bevæger de levende væsener, er evnen til at ræsonnere (διάνοια) og forestillingsevnen (φαντασία) samt valget (προαίρεσις), viljen (βούλησις) og lysten (ἐπιθυμία). Og alle disse ting kan reduceres til tænkning (νοῦς) og stræben (ὄρεξις).

Deraf kan der udledes en slags indledende formel, som der kan arbejdes videre med for at forstå handlingsbegrebet: *Den praktiske overvejsels udgangspunkt (ἀρχή) er den ønskede genstand, dvs. handlingens endepunkt eller mål (τέλος), mens handlingens udgangspunkt er overvejselsens endepunkt.* Den teleologisk struktur, der antydes i denne formel, kan skitseres i et ræsonnement bestående af følgende fire elementer:

1. En aktørs mål og ønsker, som han eller hun forsøger at opnå (B)
2. En formodning om, at det er muligt at opnå (B) ved først at gøre (A)
3. En erkendelse af, om det lige nu og her er muligt at gøre (A)
4. En konklusion, som består i handlingen (A)

Det er disse elementer, der til sammen udgør enheden i den intentionelle eller formålsrettede handling.⁶ Den sluttetilstand, der ønskes opnået, og som er overvejselsens udgangspunkt, udtrykkes i præmis 1), mens konklusionen (4) er udgangspunktet for

5. I *Metafysik* (XIV 1079b 27-8) bruger Aristoteles fx udtrykket τὸ εργαζόμενον, men her er det netop for at påpege, at det er uklart, hvordan idéerne iværksætter bevægelse.

6. Anscombe (1981) 20. Termen intentionel forekommer ikke på græsk, men ifølge Anscombe svarer den mere eller mindre til handlinger, som er styret af et overordnet formål. Den eneste forskel er, at der hos Aristoteles i sidste ende netop kun er ét overordnet formål med enhver handling, nemlig det, der stemmer overens med menneskelig fortræffelighed. Og hvis der er flere fortræffeligheder, så den fortræffelighed, der trumfer alle andre, nemlig kontemplation (Jf. *Den Nikomachæiske Etik*, I 7, 1097b 22-1098a 18). Denne ultimative entydighed i handlingers formål er ikke til stede i begrebet om intentionel handling. Jeg mener dog ikke, at det spiller nogen rolle for denne artikels pointe, og jeg bruger således intentionelt og formålsrettet synonymt.

den handling, der gør således at sluttilstanden indfinder sig. Præmis 2) og 3) handler om, hvordan de midler, der skal til, for at opnå et bestemt mål, kan sættes i værk og dermed nødvendiggøre konklusionen. Det er undersøgelsen af disse to præmisser samt begrebet om praktisk nødvendighed, der skal afsløre, hvordan handlingens omstændigheder er med til at definere selve handlingen. Her er det ikke længere tilstrækkeligt at studere eksemplerne fra *Om Levende Væseners Bevægelse*, og det er i den sammenhæng, at Wittgenstein i første omgang kommer ind i billedet.

2. Wittgensteins filosofiske grammatik og Aristoteles' handlingsfilosofi

Psykologiske verber

Min tese vedrørende Aristoteles' handlingsbegreb er, at det er muligt at tale om en alliance mellem Aristoteles og Wittgenstein, som ikke bare er et udtryk for eklektisk brobyggeri. Der findes med andre ord et princip for denne alliance, som kan lokaliseres inden for handlings- og bevidsthedsfilosofien. Ifølge Wittgenstein er der en kategoriforskel eller, som han selv vælger at kalde det, en grammatisk forskel mellem de psykologiske verber, der beskriver oplevede tilstande og bevidsthedserfaringer, og så de verber, der beskriver en besiddelse eller formåen til at handle.

Det første, man bør notere sig i forbindelse med psykologiske verber er, at der ikke er tale om en morfologisk interesse i verber, men om en syntaktisk. Dernæst må man forstå, at en af pointerne med at angribe bevidsthedsfilosofien ud fra en klassifikation af verber består i at undersøge brugen af de psykologiske verber, som fx at føle, tro, mene, ønske, have en intention om osv. Ifølge Wittgenstein udviser disse verber nemlig en form for asymmetri mellem første- og tredjepersons synspunktet. Det er ganske vist på overfladen det samme verbum, der figurerer i de to udtryk: "Han tror, at p" og "Jeg tror, at p", men i forhold til brugen og de omstændigheder, hvorunder den slags udtryk giver mening, er det, som om der var tale om to helt forskellige verber.⁷ Det er altså ikke, fordi selve verbet skifter betydning, men fordi grammatikken for verberne skifter, hvilket vil sige, at de regler, der fastlægger brugen af disse verber, er forskellige.

7. Wittgenstein (1998) § 836.

Ved at skelne mellem forskellige kategorier af verber, har det vist sig muligt at genindføre et seriøst begreb om disposition og formåen i forhold til handlingsbegrebet og dermed fremstille en sober variant af de udskældte begreber om formåen (*δύναμις*) og virksomhed (*ἐνέργεια*). Siden Descartes er begreber som formåen og virksomhed blevet anset for forældede. Det spørgsmål, man begyndte at stille på Descartes tid og frem, handlede om, hvordan man kunne frembringe en handling, som man i tanken havde sat sig for at udføre. Man opfattede formåen i aristotelisk forstand som et udtryk for skjulte kræfter i legemet, der var i stand til at udløse visse på forhånd bestemte mekanismer, som kunne forårsage en forandring i verden.⁸ Men pointen er, at der netop ikke er tale om en særlig mekanisme, der venter på at blive udløst, så handlingen kan gå i gang.

Det drejer sig i stedet om, at når vi postulerer en formåen, må vi også udpege en tilhørende handling (eller mere generelt, en virksomhed). Hvis nogen fx går, betyder det, at vedkommende besidder en formåen til at gå. Men i tilfældet med det intentionelle er der ikke et sådant direkte forhold mellem en formåen og en handling, da en formåen til at udtrykke en intention kan sammenkædes med et hav af forskellige handlinger. Der er med andre ord ikke nogen særlige slags erfaringer eller bevidsthedstilstande, der ledsager en handling.

I Wittgensteins *Den blå og den brune bog* er det muligt at komme på sporet af en løsning på problemet om, hvad det vil sige at udøve eller iværksætte sanseapparatet eller forestillingen eller tænkningen med henblik på at opnå noget. Her peger han på det, han kalder den grammatiske forskel mellem brugen af grunde og brugen af årsager.⁹ I en kommentar til denne bemærkning hævder Vincent Descombes, at den teleologiske forklaring, som gør sig gældende i det praktiske ræsonnement, undslipper en kausal forklaringsmodel, fordi de midler og mål, som indgår i den praktiske syllogisme, netop ikke har med almene naturlove at gøre.¹⁰ Forskellen mellem handlingens

8. I Descartes (1908) 426 hedder det fx: *At vero nonne videntur illi verba magica proferre, quae vim habeant occultam & supra captum humani ingenii, qui dicunt motum, rem unicuique notissimam, esse actum entis in potentia, prout est in potentia? Quis enim intelligit haec verba?* (Men svarer det i virkeligheden ikke bare til at fremsige magiske ord med en skjult kraft, som går over den menneskelige fatteevne, når man siger, at bevægelsen, som er det, alle anser for det mest velkendte, er det virksomme i en formåen, fordi det netop er en formåen? Hvem forstår sådanne ord?)

9. Wittgenstein (2012) 23-24.

10. Descombes (1995) 55, 61.

bevirkende årsag og dens formål er ifølge Descombes, at det i det første tilfælde i princippet er muligt at opdage en mekanisme, i kraft af hvilken én hændelse forårsager en anden hændelse, mens det i det andet tilfælde snarere handler om, at der i en bestemt hændelse findes et *motiv* eller *formål* som giver anledning til at frembringe en anden hændelse. I denne teleologiske forståelse af handlingen siges forholdet mellem aktør og handling at være begrebslig eller logisk, således forstået at handlingen er et udtryk for aktørens intention og ikke en kausal virkning heraf.¹¹ Forskellen beløber sig til at hævde, at der for motiver og formåls vedkommende er en indre begrebslig sammenhæng mellem en persons intentionelle tilstande, og så den handling, der forklares af disse selvsamme tilstande, hvorimod en sådan sammenhæng ikke findes mellem årsag og virkning.

Der er imidlertid en faldgrube i hele den måde, som det praktiske ræsonnement præsenteres på, og som giver anledning til hele diskussionen omkring handlingsbegrebet. I de fem eksempler på praktiske ræsonnementer, der præsenteres i *Om Levende Væseners Bevægelse* veksles der mellem det, man kunne kalde en førstepersonsovervejelse og en tredjepersonsovervejelse. Når ræsonnementet præsenteres fra et tredjepersonsperspektiv, tilskriver vi en aktør visse mål samt en opfattelse af den situation, han befinder sig i. Og handlingen er således et resultat, som er udløst af visse mentale årsager samt de kropslige bevægelser, som iværksættes.

Når overvejelsen til gengæld præsenteres fra et førstepersonsperspektiv, som det er tilfældet i eksemplet med kappen i *Om Levende Væseners Bevægelse*, er situationen en anden. Pointen med førstepersonsperspektivet er, at de grunde jeg har til at foretage en handling i en bestemt situation, netop skal være *mine* grunde. Det, at der bare eksisterer visse grunde til at foretage en handling, udgør ikke nødvendigvis en grund til at handle for den og den person i den og den situation. Når Aristoteles taler om *at iværksætte* eller *gøre aktivt brug af sansningen, forestillingen eller tænkningen*, er det, fordi den aktivitet eller virksomhed, som det handlende subjekts overvejelse består i, netop er at specificere noget over for sig selv, som det er muligt at gøre her og nu for at nå frem til det mål, som man selv har opstillet som et gode, eller i hvert fald et tilsyneladende gode.¹²

11. Descombes (1995) 35, 61.

12. Descombes (2007) 135; Anscombe (1958) § 33.

Pointen er her, at en aktørs præferencer eller ønsker ikke skal opfattes som noget, der er givet uafhængigt af det ræsonnement, som aktøren foretager med henblik på at opnå sit mål. Det betyder fx, at den overvejende aktør kan ændre sine præferencer, mens han er i færd med at ræsonnere. Så hvad end jeg som aktør ender med at gøre, så ender mit ræsonnement med en handling, som netop er *min egen* handling i den forstand, at handlingen er en udøvelse af min intention, for så vidt som den baserer sig på mine egne grunde til at handle. Denne pointe vil blive uddybet i afsnit 5.

Handlingsverber

Handlingsverber rummer til gengæld ikke den samme asymmetri som psykologiske verber, dvs. brugen af handlingsverber ændrer sig ikke, når man går fra tredje til første person, men det er alligevel værd at fæstne sig ved de kriterier, som gør, at et verbum regnes for et handlingsverbum. Hvis V er et handlingsverbum, kan man fx intendere at V, beslutte sig for at V, være enige om at V eller nægte at V. Det giver mening at huske eller at glemme at V. Men endnu vigtigere er det dog, at man kan have travlt med at V eller blive afbrudt i at V, og man kan vide, hvordan man V'er, eller man kan have en formåen eller uformåen i forhold til at V, eller at det er let eller svært. Der kan tilmed være måder at V på (hurtigt, langsomt, elegant, kluntet, med glæde, modvilligt), og man kan desuden nyde at V eller anse det for kedeligt.¹³ Handlingsverber besidder med andre ord det, som David Charles kalder modal dybde.¹⁴

Tag fx verbet at løfte. Det opfylder tydeligvis kriteriet for at være et handlingsverbum. Det er tilmed et transitivt verbum (Nogen løfter noget), men har også en intransitiv anvendelse i passiv (Noget løftes). I efterhånden mange år har disse to anvendelser udgjort det rituelle omdrejningspunkt for udarbejdelsen af spørgsmålet om, hvordan handlingsbegrebet skulle angribes. Man har i den forbindelse talt om det, der hedder 'Wittgensteins problem', som henviser til følgende passage i *Filosofiske undersøgelser*.¹⁵

“Men lad os ikke glemme dette: Når ‘jeg løfter min arm’, løfter min arm sig. Og problemet opstår: Hvad er det, som bliver til overs, når jeg fra kendsgerningen, at jeg løfter min arm, trækker det, at min arm løfter sig?”

13. Hacker (2000) 434.

14. Charles (2017) 3, 9.

15. Wittgenstein (1995) § 621.

Der er imidlertid ingen grund til at mene, at Wittgenstein selv tog dette problem alvorligt og forsøgte at præsentere en løsning på, hvordan min arm løfter sig, når jeg løfter den. En anden mulighed er i stedet, at Wittgenstein i virkeligheden ønsker at påpege det absurde i at ville foretage en revision af begrebet om det frivillige – en revision, som ifølge Wittgenstein er komplet unødvendig.¹⁶ I den efterfølgende paragraf bemærker Wittgenstein da også, at når jeg virkelig prøver at løfte armen, er det som oftest, fordi nogen forhindrer mig i at løfte armen. Når jeg derimod løfter min arm, prøver jeg for det meste netop ikke på at løfte den.¹⁷ Det kan derimod være, at nogen beordrer mig til at løfte armen, og hvis jeg så gør det, er min handling frivillig. Man kan fx tænke på en gymnastiklærer, som beordrer en til at løfte armen.¹⁸

Det drejer sig med andre ord om at lære visse sprogspil, som Wittgenstein kalder det, således at man ved hjælp af frivillige bevægelser bliver i stand til at udtrykke ønsker, intentioner, vilje osv. Evnen til at række hånden op er givet i kraft af legemlige mekanismer, som forudsætter en naturlig formåen. Dette giver selvfølgelig anledning til at udforske viljens fysiologiske og neurologiske aspekter, men hvori består det fysiologiske i fx at stemme eller præge en taxi eller bede om ordet i en forsamling? Selvom man stemmer ved at række hånden op, så er forskellen mellem at stemme og bede om ordet i en forsamling ikke af fysiologisk eller neurologisk orden, da det er den samme bevægelse, der ligger til grund.

Spørgsmålet om en handlingens intention stiller sig i samme øjeblik, der kan gives flere fortællinger af det samme handlingsforløb, og det er disse fortællinger, der nødvendigvis knytter an til at tale om handlingens omstændigheder. Fx kan man spørge: Hvorfor løfter du armen? For at stemme. Hvorfor stemmer du? For at vælge en formand. Hermed er det muligt at få øje på handlingens intentionelle struktur. Min intention med at række hånden op er at stemme. Min intention med at stemme er at deltage i en valghandling.

Udforskningen af den intentionelle handling begynder, i det øjeblik man konstaterer, at det at løfte armen, stemme og vælge en formand er tre forskellige beskrivelser af den samme handling. Intentionen med en handling er ikke givet i det indre bevidst-

16. Ford (2008) 77-78.

17. Wittgenstein (1995) § 622.

18. Wittgenstein (1995) § 630.

hedsliv, men i den kæde af beskrivelser, som alle tilhører den ydre verden. Dvs. den bevidste handling afgøres ikke af indre rørelser, men i højere grad af den ydre kontekst, altså den menneskelige verden, inden for hvilken jeg udfolder mig i kraft af den formåen, som jeg er udstyret med her.

Jennifer Hornsby har i den forbindelse foreslået, at vi opfatter verbet at løfte som et *kausativt* verbum.¹⁹ Det betyder, at nogen *ved at løfte* gør således, at en ny tilstand i verden indtræffer. Hun henviser i den forbindelse til Anscombe, der udtrykker det således i *Intention*:²⁰

“Moving his arm up and down with his fingers around the pump handle [A] *is*, in these circumstances, operating the pump [B]; and, in these circumstances, it *is* replenishing the house water-supply [C] ... So there is one action with four descriptions, *each dependent on wider circumstances, and each related to the next as description of means to end* ... When terms are related in this fashion, they constitute a series of means, the last term of which is, just by being given as the last, so far treated as an end.” (min fremhævelse)

Grammatisk ville man på overfladen udtrykke dette med et gerundium i ablativ (haec faciendū). Her skal man imidlertid huske på, at når man er i færd med at ræsonnere praktisk, dvs. teleologisk, så bevæger man sig den modsatte vej i tanken i forhold til handlingen, fordi man i ræsonnementet som sagt tager udgangspunkt i slutttilstanden. Det handler således snarere om, hvad der *skal* gøres for at opnå målet. Dette ‘skal’ udtrykker en form for nødvendighed, som altså også er til stede i det kausative verbum, og derfor kan dets grammatiske form snarere udtrykkes i en gerundiv (faciendum est), eller rettere i en serie af gerundiver, der udgør de midler, der skal til for at opnå det sidste led i rækken (målet).²¹ Hos Aristoteles kommer denne nødvendighed tydeligst frem i et eksempel fra bog VII i *Metafysik*, hvor en læge ønsker at helbrede en patient og ræsonnerer som følger:²²

“Sundhed er sådan og sådan, og derfor må der til grund for sundheden nødvendigvis ligge det og det, fx stabilitet; og til grund for stabiliteten, varme. Og sådan bliver lægen ved med at ræsonnere, indtil han til sidst når frem til det, han selv er i stand til at frembringe.” (min oversættelse)

19. Hornsby (2011) 113.

20. Anscombe (1958) § 26.

21. Descombes (1996) 278.

22. Aristoteles (1969) 1032b 7-10.

Spørgsmålet er imidlertid, hvad der menes med, at enhver beskrivelse af en handling er “dependant on wider circumstances”, og hvordan disse omstændigheder er knyttet sammen med den serie af gerundiver, der udtrykker en handlings nødvendighed. Så spørgsmålet er i første omgang: Hvad menes der med nødvendighed?

Wittgenstein og nødvendighedens grammatik

En af de ting, der især har tiltrukket sig opmærksomhed ved det praktisk ræsonnement er konklusionen, dvs. handlingens nødvendighed. Således stiller Aristoteles i 701a 7-9 det elementære spørgsmål: “Hvordan kan det være, at tænkning nogle gange ledsages af en handling og andre gange ikke?”. Når han stiller dette spørgsmål, er det netop, fordi han har opdaget, at der er en anden slags nødvendighed på færde, når konklusionen er en handling og ikke en sætning. Men spørgsmålet er så, hvori denne nødvendighed består, der får en handling til at ske. Et foreløbigt, men utilstrækkeligt svar er, at det er begæret, der initierer kausalkæden, eftersom tænkningen alene aldrig vil kunne resultere i en handling.²³

I forbindelse med spørgsmålet om konklusionens nødvendighed i et praktisk ræsonnement er der god grund til også at interessere sig for det, Wittgenstein kalder grammatikken for brugen af nødvendighed, eller for det, som han også omtalte som grammatikken angående brugen af hjælpeverberne *müssen* og *können*.²⁴

I *Lectures on the Foundations of Mathematics* fra 1939 skelner han fx mellem forskellige paradigmer angående det nødvendige.²⁵ Det første paradigme handler om lovmæssigheder eller regelmæssigheder i naturen. Vi taler i den forbindelse om naturlove og bruger dem, som om de forklarede fænomenerne. Denne brug er ifølge Wittgenstein mere obskur end oplysende. I stedet angiver han en anden brug af en *naturlig nødvendighed*, som er klarere og uden omsvøb, nemlig en ufrivillig handling, dvs. en handling under tvang: Hvis en politimand tager fat i min arm og skubber mig ud gennem døren, er jeg tvunget af nødvendigheden.²⁶ Dette svarer til den tredje af de

23. Aristoteles (1957) 433a 1-9.

24. Wittgenstein (1993) 374.

25. Wittgenstein (1975) 241.

26. Wittgenstein (1975) 242.

betydninger af nødvendighed, som Aristoteles opremser i bog V af *Metafysik* (1015a 27-34).

Et andet paradigme hos Wittgenstein handler om, at det er nødvendigt at gøre det og det, for ellers ... Fx: Det er nødvendigt, at han indfinder sig her, for ellers sker der noget ubehageligt. Det er lige præcis denne betydning af ordet nødvendig, der er interessant i forbindelse med at forstå den aristoteliske handlingsfilosofi. Vi kan kalde den slags for praktiske nødvendigheder, og for at fremhæve det umisforståeligt aristoteliske heri har Elizabeth Anscombe og i kølvandet på hende, Vincent Descombes, ligefrem talt om de aristoteliske nødvendigheder.²⁷

En praktisk nødvendighed er altså ikke noget uomgængeligt eller uimodståeligt, sådan som naturlige nødvendigheder synes at være. En praktisk nødvendighed forudsætter derimod et alternativ, enten i form af et valg eller i hvert fald en vurdering. En handling kvalificeres med andre ord som værende nødvendig, fordi dens eventuelle udeblivelse resulterer i en manglende opnåelse af et gode. Den praktiske nødvendighed er med andre ord en slags hypotetisk nødvendighed.²⁸

Den aristoteliske tanke, Wittgenstein så at sige geninstallerer med den hypotetiske nødvendighed, er, at en sådan nødvendighed forudsætter en praktisk kontekst, inden for hvilken den kan antage mening. Og det er denne praktiske kontekst, vi nu skal prøve at forstå nærmere.

3. Tesnières valensgrammatik

Eftersom Tesnières valensgrammatik ligger til grund for det tolkningsforslag, som her præsenteres angående Aristoteles' handlingsfilosofi, vil det være på sin plads med en fremstilling af hovedidéerne heri. Når sætningssyntaksen overhovedet påkalder sig interesse for en filosofisk undersøgelse af handlingsbegrebet, er det netop, fordi den er med til at understrege den aristoteliske indsigt, at relations- og handlingskategorien faktisk rummer noget forskelligartet. Og når denne indsigt er interessant, er det, fordi relationsprædikater har en fastlagt valens, hvorimod handlingsverbers valens er mere elastisk, hvorved der netop åbnes for grader af handling.

27. Anscombe (1981) 19; Descombes (2007) 435-443.

28. Nussbaum (1978) 177.

Vi ved fra *Kategorierne* (kap. 7 og 9), at Aristoteles skelner mellem prædikater, der siges inden for kategorien relation (*πρὸς τί*) og inden for kategorierne det aktive (*τὸ ποιεῖν*) og det passive (*τὸ πάσχειν*). Lad os betragte et paradigmatiske relationsprædikat 'X er større end Y'. Det er en dyadisk relation i absolut forstand, fordi man netop ikke kan slutte fra 'X er større end Y' til det monadiske prædikat 'Y er lille'. Det betyder, som Anthony Kenny bemærker, at hvis et handlingsverbum som at dræbe virkelig var relationelt, så måtte denne relation være som en kamæleon, fordi den i visse fortællinger fremtræder som en dyadisk relation, i andre fortællinger som en triadisk relation (Brutus myrdede Cæsar med en kniv), og således kan man udvide fortællingen ved at tilføje flere og flere informationer. Og det er netop denne 'variable polyadicitet' (*variable polyadicity*), som Kenny kaldte det,²⁹ der udgør det bedste argument for ikke at reducere handlingsverber til relationsprædikater.

Spørgsmålet er altså, om Aristoteles' kategorier blot er prædikater, som tilskrives et velafgrænset subjekt, eller om Aristoteles faktisk forsøger at skelne mellem forskellige former for prædikater, afhængigt af om de udtrykker en handling eller siges om individuelle genstande. Spørgsmålet kan også stilles som følger: Er der forskel på at bestemme subjektet for et prædikat og så aktøren i en handling? I mange simple tilfælde ser det ud til at komme ud på et. Det hænger muligvis sammen med den omstændighed, at prædikatets funktion i en sætning blev indført i forbindelse med verbet (Jf. Platon, *Sofisten*, 262a-e). I sætningen 'Sokrates går' eller 'Theaitetos flyver' er der et subjekt og et verbum. For en logiker udgør verberne 'går' og 'flyver' et prædikat, fordi de angiver, hvad der er sandt og falsk om henholdsvis Sokrates og Theaitetos. På den måde skelnes der heller ikke mellem en attributiv sætning med et prædikat (Sokrates er filosof) og en narrativ sætning med et handlingsverbum (Sokrates taler med Theaitetos). Dermed ser der heller ikke ud til at være nogen forskel på den logiske funktion som subjektet for et prædikat udøver, og så den syntaktiske funktion, som det grammatiske subjekt har i forhold til verbet. Men pointen er, at man her lader sig narre af overfladegrammatiske omstændigheder.³⁰

29. Kenny (1963) 156.

30. Descombes (2014) 109-13.

En af grundene til at hævde, at der ikke er mere end en stilistisk forskel på de to slags sætninger er, at man netop lægger en logisk sætningsanalyse til grund for at forstå den narrative sætning ved at gøre prædikatets forbindelse med subjektet til et spørgsmål om relation. Det er fx det, der sker i en transitiv sætning som 'Grækerne vandt over perserne ved Plataeæ', hvor den aktive og den passive diatese blot synes at være en stilistisk forskel, som ikke ændrer på betydningen af sætningen, dvs. i forhold til sætningens sandhedsbetingelser. Handlingen, som udtrykkes i denne sætning, er altså en relation set fra logikkens synspunkt, men er det virkelig rigtigt? Ved hjælp af Tesnières syntaksanalyse er det faktisk muligt at analysere handlingsverber på en anden måde, som viser sig nyttig i forhold til en aristotelisk handlingsfilosofi.

Ifølge Tesnière er der ingen grund til at adskille subjektet i en sådan sætning fra de øvrige komplementer (*complément d'objet direct* og *complément d'objet indirect*). Tesnière opfatter i stedet subjektet i en sætning som den primære aktant og det direkte objekt som den sekundære aktant, og mellem disse er der kun en semantisk forskel (aktiv/passiv), men ikke nogen syntaktisk forskel; de er med andre ord begge to aktantielle komplementer ved et verbum. For Tesnière er subjektet således et komplement ligesom det direkte og indirekte objekt i en sætning. Den store forskel er altså ikke mellem subjektet og det direkte objekt i en sætning, men mellem de forskellige såkaldte *aktantielle* og *cirkumstantielle* komplementer, hvor sidstnævnte i virkeligheden er adverbier.³¹

Tesnière medgiver, at det kan være svært at vurdere, om et substantiv spiller rollen som aktant eller cirkumstant. En metode til at afgøre dette vil fx være, at hvis man kan eliminere en formodet cirkumstant uden at ændre betydningen af en fortælling, så er der tale om et led, som kan undværes (altså en cirkumstant), hvorimod antallet af aktanter, som et verbum kræver, synes at ligge fast. Problemet er, at hvis de faktisk ligger fast, så er der som nævnt ingen grund til ikke at reducere handlingsverber til relationsprædikater. Og det er her, at Tesnières valensgrammatik kan hjælpe os til at give en bedre forståelse af handlingsverbets kausative (og ikke kausale) aspekt, som ligger til grund for den teleologiske handlingsforståelse.

31. Tesnière (1988) 99-106.

Tesnière betragter følgende to eksempler: “Alfred giver bogen til Charles i julegave” og “Alfred falder på ryggen”.³² I disse to eksempler er der to måder at modificere syntaksen på:

1) Vi kan fjerne cirkumstanterne ved at udelade visse detaljer og dermed blot bibeholde det, der er kernen i sætningerne: “Alfred giver bogen til Charles” og “Alfred falder”. Dette ændrer ikke på sætningernes betydning.

2) Der findes imidlertid også andre slags ændringer, som netop har til formål at variere antallet af et verbums tilhørende aktanter. Normalt har alle verber en på forhånd fastlagt aktantiel struktur, men det er netop det, der gør det muligt at ændre på dem ved at lade et andet verbum influere på den aktantielle struktur. Fx adskiller verbet ‘at vælte’ sig ikke fra verbet ‘at falde’ på andre måder end ved tilføjelsen af en aktant. Sætningen “Alfred falder” gælder stadig, hvis jeg i stedet beskriver hændelsen ved hjælp af sætningen “Bernard vælter Alfred”. At vælte nogen er det samme som at få nogen til at falde, også selvom det er muligt at falde uden at være blevet væltet. Verbet ‘at vælte’ er altså det samme verbum som ‘at falde’, men med en anden anvendelse, som kræver en yderligere aktant, som gør verbet divalent. Eller endnu bedre, man kan opfatte verbet ‘at vælte’ som en forkortelse for verbet ‘at få til at falde’, som netop kræver to aktanter.³³

Det, man bør bemærke her, er, at udtrykket ‘at få til at...’ eller ‘at gøre således at...’ ikke betyder, at Bernard gør noget, som har den *virkning*, at Alfred falder. Udtrykket ‘at få til at...’ skal i stedet opfattes som et kausativt hjælpeverbum, hvis betydning skal findes i en fremstilling af Alfreds fald som en handling, som en anden udøver i forhold til Alfred. Der er således en verden til forskel mellem en kausal årsagskæde og en kausativ orden. Årsagskæden er en sekvens af ontologisk uafhængige hændelser, hvorimod en kausativ orden angår to beskrivelser af den samme handling, som i første omgang gengives med henvisning til den umiddelbare aktør, men dernæst med henvisning til hovedaktøren.

Det er på ovenstående baggrund, at handlingsverber udgør et semantisk system, og faktisk kan man klassificere et verbum i forhold til andre verber i forhold til to målestokke: Først anbringes et verbum på en bestemt plads i overensstemmelse med dens

32. Tesnière (1988) 255-60.

33. Tesnière (1988) 260-62.

grad af kompleksitet inden for den aktantielle struktur, dvs. i forhold til verbets iboende leksikalske valens. Denne plads er en funktion af de aktanter, der er påkrævet, for at en sætning, hvori det pågældende verbum indgår, giver mening. Dernæst kan det selvsamme verbum anbringes i en kausativ rækkefølge af verbalformer, som er med til at angive graden af handling. Fx finder man 'at vise' mellem verberne 'at se' og 'få til at vise', og 'at undervise' mellem 'at lære' og 'få til at lære' osv.

Selvom der til dato ikke er opdaget et tetravalent verbum, er der i princippet ikke noget i vejen for, at de skulle kunne eksistere, og det er da også muligt at konstruere en tetravalent aktantiel struktur som fx: Daniel (første aktant) får Alfred (tredje aktant) til at give bogen (anden aktant) til Charles (fjerde aktant). Det fremgår af denne sætning, at subjektets eller aktørens betydning afhænger af længden af den kausative rækkefølge. Charles har en bog i hånden, og han er dermed subjekt for denne besiddelse. Men det er Alfred, der får ham til at være i besiddelse af denne bog, og som dermed er subjekt for denne gaveoverrækkelse. Men det er Daniel, der får Alfred til at give bogen til Charles, og som dermed er gaveoverrækkelsens egentlige subjekt.

En af fordelene ved at tilegne sig Tesnières strukturelle synspunkt er, at det gør det muligt at udvide den traditionelle grammatiks syn på verbets diatese. For ligesom man inden for den traditionelle grammatik taler om verbets aktive eller passive form, når man skal angive et subjekts forhold til en given handling, er det nu også muligt at skelne mellem en kausativ og en recessiv diatese, afhængigt af hvor tæt en aktant er på en given verbalform.³⁴ Den kausative diatese består i at henvise en sætnings første aktant til en anden plads ved at tilføje en ny aktant, altså ved fx at gå fra sætningen "Alfred falder" til "Bernard vælter Alfred (= får Alfred til at falde); den recessive diatese kan derimod opnås ved at gå den modsatte vej. Den kausative operator tillader med andre ord at lade flere aktører tage del i en hændelse ved at placere dem i en form for handlingshierarki, afhængigt af de respektive aktørers grad af deltagelse i hændelsen.

Den kausative analyse af handlingen gør det muligt at udlede en narrativ sætnings logiske form, som fortæller, hvad en person foretager sig og under hvilke omstændigheder. Den kan skematiseres således: "A gør således at p.", hvor:

- i) p angiver, at fortællingen indeholder en plads, som skal udfyldes af en beskrivelse af tingenes tilstand, der angiver, hvad der er sket;

34. Tesnière (1988) 240-50.

- ii) "at gøre således at" er en kausativ operator (fx verbet at løfte), der anvendes på beskrivelsen p , for at antyde, at tingenes tilstand, hvis den opnås, skyldes en bagvedliggende aktør, og
- iii) A er navnet på den bagvedliggende aktør.
- iv) og endelig de supplerende detaljer, som kan udvide fortællingen, og som kan inddrages i to kategorier: a) tilfældige omstændigheder ved handlingen og b) handlingens mulighedsbetingelser. Det er gerundivens grammatiske funktion at påpege det nødvendige forhold mellem betingelse (målet) og det betingede (midler). Fx skal armen løftes i en forsamling for at bede om ordet. At det er en særlig type forsamling eller forening, er en ydre omstændighed i forhold til at løfte armen, men at løfte armen er til gengæld en betingelse, der skal være opfyldt for at udføre handlingen at bede om ordet.

Dette skema gør det også muligt at udtrykke fx frivillighed ved at tilføje en ny operator til sætningen i form af et adverbium (en cirkumstant), der modificerer det kausative hjælpeverbum. I så fald vil ovenstående sætning hedde: "A gør frivilligt således, at p ." På samme måde som et handlingsverbum i form af en kausativ operator (at gøre således at, fx at løfte armen således at ...) ændrer beskrivelsen af, hvad der er tilfældet i verden, kan en intentionel operator (Det er frivilligt, at A gør således, at p) udvide beskrivelsen af handlingen ved at præsentere den som en handling, som aktøren, A , under bestemte omstændigheder ville kunne genkende sig selv som ophavsmand til (og det heri det intentionelle ligger).³⁵

4. Grader af handling og frivillighed

Et eksempel fra Den Nikomachæiske Etik

På baggrund af ovenstående gennemgang er det nu muligt at præcisere tesen om, at Wittgensteins grammatisk filosofiske overvejelser kan hjælpe os med at forstå Aristoteles' handlingsbegreb. I *Den Nikomachæiske Etik* taler Aristoteles netop om det frivillige ($\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\kappa\omicron\upsilon\sigma\iota\omicron\nu$) og det ufrivillige ($\tau\omicron\ \acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\sigma\iota\omicron\nu$), og mere præcist under hvilke omstændigheder en handling kan betegnes som frivillig. I den forbindelse giver han et

35. Descombes (1995b) 146-48.

eksempel med en kaptajn, der for at redde skibet og besætningen i en storm frivilligt kaster fragtgodset overbord. Her er, hvad Aristoteles siger:³⁶

“En lignende situation indtræffer, når man under et uvejr kaster lasten overbord. Ingen vil nemlig frivilligt i absolut forstand (ἀπλῶς) kaste sine ejendele bort, men for at redde sit eget og hele besætningens liv ville enhver med fornuften i behold gøre det. Den slags handlinger er altså blandede, men forekommer især at være frivillige; for når de udføres, vælger man dem, og formålet med en handling skal ses i forhold til det rettidige (καιρός), og det frivillige og det ufrivillige skal ses i forhold til, hvornår handlingen udføres, og her handler man frivilligt; for ophavet (ἀρχή) til bevægelsen af de organiske dele i disse handlinger skal findes i aktøren selv, og den person, hvori handlingernes ophav skal findes, bestemmer selv, om han handler eller ej.” (min oversættelse)

I en vis forstand smed kaptajnen frivilligt fragten overbord, men i en anden forstand blev han tvunget af omstændighederne. Det var stormen, der fik ham til at gøre noget, som han ikke ville have gjort af sig selv. Aristoteles’ analyse af den frivillige handling kan således illustrere den retoriske funktion, som handlingens omstændigheder spiller inden for det juridiske. Man kunne fx forestille sig, at kaptajnen efterfølgende blev stillet for en domstol, hvor han skulle forklare, hvorfor han smed lasten overbord, eller hvorfor han intet gjorde, hvis det var tilfældet. Det handler med andre ord om at få en eventuelt anklaget til enten at erkende sin egen handling under alle tænkelige beskrivelser eller at pointere visse omstændigheder, hvorunder den anklagede ikke kan siges at være ophavsmand eller subjekt til handlingen.

Omstændighederne omkring et sådant hændelsesforløb opsummerer Aristoteles i følgende huskeliste, som kan bruges og er blevet brugt af advokater til at etablere skyldsspørgsmål i retssalen. Således kan en advokat stille følgende spørgsmål til handlingens omstændigheder:³⁷ 1) Hvem (τίς) har udført handlingen? 2) Hvilken slags handling (τί) blev udført? 3) Hvad var genstand for handlingen (περὶ τί ἢ ἐν τίνι)? 4) Med

36. *Den Nikomachæiske Etik* (III 1, 1110a 8-18) Passagen går som følger: τοιοῦτον δέ τι συμβαίνει καὶ περὶ τὰς ἐν τοῖς χειμῶσι ἐκβολὰς· ἀπλῶς μὲν γὰρ οὐδεὶς ἀποβάλλεται (10) ἐκῶν, ἐπὶ σωτηρία δ’ αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ἅπαντες οἱ νοῦν ἔχοντες. μικταὶ μὲν οὖν εἰσι αἱ τοιαῦται πράξεις, εἰκόασι δὲ μᾶλλον ἐκουσίους· αἴρεται γὰρ εἰσι τότε ὅτε πράττονται, τὸ δὲ τέλος τῆς πράξεως κατὰ τὸν καιρὸν ἐστίν. καὶ τὸ ἐκούσιον δὴ καὶ τὸ ἀκούσιον, ὅτε πράττει, (15) λεκτέον. πράττει δὲ ἐκῶν· καὶ γὰρ ἡ ἀρχὴ τοῦ κινεῖν τὰ ὀργανικὰ μέρη ἐν ταῖς τοιαύταις πράξεσιν ἐν αὐτῷ ἐστίν· ὦν δ’ ἐν αὐτῷ ἡ ἀρχή, ἐπ’ αὐτῷ καὶ τὸ πράττειν καὶ μὴ.

37. På græsk står der ‘disse ting’ ἐν τούτοις (1111a 1) og τούτων (1111a 2) og αὐτά (1111a 3). I Rackhams oversættelse af denne passage gengives det netop som en handlingens omstændigheder. Jeg følger her hans oversættelse.

hvilket middel (*τίμι*) blev handlingen udført? 5) Med henblik på hvad (*ἐνεκα τίμιος*)? Og endelig 6) hvordan (*πώς*) blev handlingen udført?³⁸

Disse spørgsmål angår hver især et aspekt eller en beskrivelse af handlingen, som kan være med til at ændre handlingens betydning for aktøren, dvs. ændre handlingens praktiske kontekst, lige såvel som eventuelle omkringstående vidner kan være med til at fælde dom over aktøren. Ved at besvare disse spørgsmål er det faktisk muligt at udfylde elementerne i-iv i skemaet ovenfor og dermed blive klogere på, hvordan handlingens omstændigheder i væsentlig forstand kan have indflydelse på handlingen.

ad i) Den tilstand, *p*, som indfinder sig i verden, er, at skibet og dens besætning (antager vi) vender helskindet hjem. Det er i hvert fald med henblik på at redde skibet, at fragten kastes overbord, og dermed er denne tilstand et svar på spørgsmål 5) i huskelisten. Ved aktivt at udøve en bestemt handling forårsager man en sluttilstand (*τέλος*), i den bevægelse, som handlingens genstand undergår, dvs. det passive (*τὸ πάσχον*). Så i denne henseende er det, som jeg forårsager, når jeg bevæger noget, den tilstand, *p*, som bevægelsen er rettet imod. Det at forårsage noget er altså rettet mod en værensform snarere end selve tilblivelsesprocessen.

Det betyder først og fremmest, som Ursula Coope har påpeget,³⁹ at en handling ikke består i at forårsage en forandring eller en proces, men i ved hjælp af en forandring eller en proces at forårsage en tilstand. Der lurer imidlertid en tvetydighed her. For ved at betragte hendes eksempler er det, som om hun alligevel giver efter for den unødvendige trang til at tage livtag med 'Wittgensteins problem', når hun siger, at handlingen at løfte sin arm består i at forårsage, at min arm befinder sig i en tilstand oppe i luften, og ikke i min arms opadgående bevægelse.⁴⁰ Det fremkalder, som Coope også selv er inde på, et prekært spørgsmål, som handler om relationen mellem aktøren og handlingens sluttilstand, som af mange ses som en svaghed ved Aristoteles' handlingsbegreb.

ad ii) Det er imidlertid netop dette spørgsmål angående det at forårsage en forandring i noget passivt, som spørgsmål 2), 3) og 4) i huskelisten handler om at besvare, og det er lige præcis den rolle, som den kausative operator spiller. Gabet mellem aktør og

38. Aristoteles (1945) 1111a 2-6.

39. Coope (2007) 114.

40. Coope (2007) 113.

handlingens sluttilstand, p, bliver således lukket ved, at det passive (= fragten) undergår en forandring ved at blive smidt overbord (jf. (3)). Det er samtidig denne handling, som Wittgensteins hypotetiske eller aristoteliske nødvendighed drejer sig om at etablere i form af en gerundiv eller en serie af gerundiver (For at redde skibet skal fragten smides overbord; for at smide fragten overbord skal armen løftes), som altså er midler (jf. (4)) til at opnå sluttilstanden. Spørgsmål 2) i huskelisten specificerer i virkeligheden blot, hvilken slags handling den kausative operator udgør, nemlig en proces, som i dette tilfælde består i at løfte eller at kaste.⁴¹

ad iii) Spørgsmålet om handlingens aktør eller subjektet i den narrative sætning er i en vis forstand simpelt. Kaptajnen på skibet er aktør i den forstand, at han, som Aristoteles siger ovenfor, er ophav til bevægelsen af de organiske dele. Dette svarer fuldstændig til, når Wittgenstein taler om kropsteknikker, som en person kan opøve, og som man kan foretage en fysiologisk undersøgelse af. Set under en fysiologisk beskrivelse af kroppens bevægelser er der endnu ikke tale om en formålsrettet eller intentionel handling, da de samme kropsbevægelser kan udføre vidt forskellige handlinger under forskellige omstændigheder.

I Aristoteles' eksempel er den legemlige formåen til at forårsage bevægelse i noget andet (at kaste fragten over bord) først en formålsrettet handling, når der skal træffes et valg, dvs. når det er muligt at frembringe modsatrettede virkninger (i dette tilfælde, at redde skibet eller ej).⁴² Men at træffe et valg beror netop på et fornuftsvæsens evne til at ræsonnere praktisk under bestemte omstændigheder, og i den forstand er spørgsmålet om aktøren pludselig ikke helt så simpelt. For når man handler under særlige omstændigheder (som fx i stormvejr), handler man netop ikke frivilligt i absolut forstand (*ἀπλῶς*), men der åbnes derimod for, at en handling kan deles op mellem flere aktanter i Tesnières forstand.

Set fra et syntaktisk synspunkt frigør den kausative operator den plads, som er reserveret til den primære aktant i Tesnières system, ved at henvise denne pladsholder til en anden plads i systemet. Det betyder, at en aktør, A (= kaptajnen) ikke nødvendigvis er den eneste om at udøve en given aktivitet eller handling, men at handlingen også delvist kan tilskrives en anden aktør, B (= stormen). For at beskrive A's handling

41. Charles (2017) 2.

42. Aristoteles (1969) IX 5, 1048a 8-12.

som en handling, der også foretages af B, bruges et kausativt hjælpeverbum (få til at ...), som føjes til det narrative verbum, og som beskriver, hvad den umiddelbare aktør (A) gør, og som samtidig får den bagvedliggende aktør (B) til at træde frem.

ad iv) Allerede under punkt iii) har vi umærkeligt bevæget os ind på det fjerde punkt, der angår de omstændigheder, der udgør handlingens mulighedsbetingelse i modsætning til de tilfældige omstændigheder. Det er en tilfældig omstændighed, hvad fragten indeholder. Måske er det olivenolie, måske er det bronzeskulpturer. Det er også tilfældigt, hvad aktøren eller kaptajnen hedder. Måske er det Giannis, måske er det Dimitris. Stormen er derimod en væsentlig betingelse i forhold til aktørens frivillige handling. Stormen er med andre ord ikke bare en tilfældig omstændighed, men den omstændighed, der gør det muligt, at kaptajnen *frivilligt* kaster fragten over bord. Når stormen således får kaptajnen til at smide lasten over bord, er det kaptajnen, der smider fragten over bord, ikke stormen, men stormen er den omstændighed, der gør, at det er frivilligt, at han gør det.

Når en historie fortæles med en kausativ stemme eller diatese (Stormen får kaptajnen til at smide fragten overbord), bliver der som sagt tilføjet en ekstra dimension til fortællingen, fordi der hermed gives plads til at vurdere, om handlingen fra aktørens side var frivillig eller ej. Frivillighed og ufrivillighed kan imidlertid netop være et spørgsmål om grader. Denne skelnen mellem forskellige grader af handlingen gør det muligt at forstå, hvad det vil sige at være den egentlige ophavsmand til en handling forstået som en aktør, der er udstyret med evnen til at foretage en handling, som vedkommende (til en vis grad) kan stå inde for. Når Aristoteles i citatet ovenfor taler om, at "formålet med en handling skal ses i forhold til det rettidige, og det frivillige og det ufrivillige skal ses i forhold til, hvornår handlingen udføres", så udgør stormen jo en sådan rettidighed (*καιρός*) i forhold til at kaste fragten overbord. Stormvejr er ikke i sig selv godt eller skidt, men stormen er en ugunstig omstændighed i forhold til at fragte en last fra fx Athen til Rom, men en gunstig omstændighed i forhold til at smide lasten overbord og dermed redde besætningen.

Helt generelt vurderes omstændighederne for en handling ved at forudsætte en aktørs tilpasningsevne. Hvis vi gerne ville tale om omstændigheder uden at involvere aktørens tilpasningsevne, så ville vi netop stå med det interesseløse synspunkt (som fx hvis man sagde, at det ville være et godt tidspunkt at købe aktier på, hvis man vel at mærke havde penge). En anledning eller en omstændighed ved en handling er således

et modalt begreb, fordi det angår aktørens formåen, hvilket er grunden til, at vi ikke kun bør nævne aktørens på forhånd fastlagte projekter, men også vedkommendes tilpasningsevne, dvs. formåen til at handle under ændrede omstændigheder.

En narrativ fortælling er formelt set en fortælling om en aktørs succes eller fiasko i forhold til en anden aktør. I vores tilfælde er stormen denne anden aktør, men som indtager rollen som primær aktant i Tesnières system, fordi kaptajnens succes eller fiasko er afhængig af stormen. Fordi de ydre omstændigheder er så sammenvævede med den individuelle aktørs handlinger, er der god grund til at karakterisere Aristoteles handlingsbegreb som et dramatisk handlingsbegreb, der hører til inden for rammerne af poetikken.

I *Poetik* defineres handlingen som en fortælling eller et handlingsforløb (*μῦθος*), dvs. en opbygning af de forskellige begivenheder hørende til de forskellige karakterer, der tager del i det foreliggende handlingsforløb (*σύνθεσις τῶν πραγμάτων*).⁴³ Gengivelsen eller genskabelsen (*μίμησις*) af handlingen er fuldstændig, netop når hele handlingsforløbet er blevet fortalt. Det er fx utilstrækkeligt at genskabe det narrative hændelsesforløb ved at sige, at kaptajnen har smidt lasten overbord. Hvis man vil præcisere, hvad der er sket, må man også beskrive en verden og dernæst beskrive, hvilke forandringer der har fundet sted i denne verden. Men dermed udgør omstændighederne netop også en væsentlig del af hændelsesforløbet. Det er de samlede omstændigheder i fortællingen, der udgør den verden, hvori en aktør (kaptajnen) har succes eller mislykkes.

Her bliver det imidlertid også nødvendigt at nævne en anden vinkel på spørgsmålet om omstændighedernes indvirkning på en handling. Det rettidige er nemlig også bundet op på en formåen, som en aktør tænkes at være i besiddelse af ved at indtage en overordnet position i et hierarkisk system – i dette tilfælde som kaptajn på skibet. Og det er på den måde, at den praktiske kontekst også definerer en juridisk/etisk kontekst, hvor det er kaptajnen, og ikke alle mulige andre, der i kraft af sin status har en forpligtelse til at handle. I den sammenhæng handler den hypotetiske nødvendighed om, at hvis ikke netop *kaptajnen* gør det fornødne, så vil besætningen formentlig omkomme.

43. Aristoteles, *Poetik* (kap. 6, 1450a 5). Tak til Marcel Lysgaard Lech for at lade mig kaste et blik på hans endnu ikke udgivne oversættelse af Aristoteles' *Poetik*. (Dette er i øvrigt endnu et eksempel på, hvordan Tesnières aktantielle system kan udvides.)

David Charles pointerer i den forbindelse, at der fx ikke er tale om den samme handling, hvis det at smide fragten overbord var en del af løjerne i et karneval. I det ene tilfælde ville aktøren handle som entertainer, og i det andet som kaptajn. Som kaptajn har han ansvaret for besætningens sikkerhed; som entertainer i et karneval har han ansvaret for at udføre et ritual.⁴⁴ Man ville endda kunne forestille sig, at den samme person både var kaptajn på et skib og entertainer til et karneval, bare ikke på samme tid, ligesom de samme personer også godt kan udgøre både et tragedie- og et komediekor, bare ikke på samme tid.⁴⁵ Som komediekor kan personerne i koret ikke synge en tragediesang, og en kaptajn, der forsøger at redde sig selv og sin besætning på et skib i stormvejr, kan ikke samtidig tage del i løjerne til et karneval.

Der findes altså også en rettidighed, som knytter sig til bestemte personer (kaptajn, entertainer) under bestemte omstændigheder (stormvejr, karneval) til at udføre bestemte handlinger. Pointen er, at stormvejret i Aristoteles' eksempel kun definerer en praktisk kontekst i den forstand, at den tvinger personer til at handle, men den definerer ikke i sig selv en etisk/juriske kontekst. Den juridiske/etiske dimension handler om det ansvar, der knytter sig til en person i kraft af den position, vedkommende indtager.

Dette kan dog stadig forstås inden for rammerne af det dramatiske handlingsbegreb i *Poetik*, som Aristoteles påpeger med *Odysseén* som eksempel (kap. 17-18, 1455b). Handlingsforløbet plotstruktur kræver en knude og en løsning. Knuden i *Odysseén* er, at helten er oppe imod visse naturkræfter, som forhindrer ham i at komme hjem, samtidig med at hans tilværelse derhjemme er påkrævet, fordi hans ejendom ødes bort af bejlere. Løsningen består i, at det efter mange trængsler lykkes ham at komme hjem. Denne plotstruktur er, som Aristoteles pointerer, ikke lang. Men når alle episoder føjes til, bliver det også nødvendigt at beskrive en verden, hvori helten har succes eller fiasko. I den episke verden har helten visse forpligtelser, som er knyttet til hans status som konge, og selvom Odysseus mange gange var ved at opgive at vende hjem, blev han i kraft af sin position som konge dog nødt til at vende tilbage for at indtage sin retmæssige plads og genskabe det sociale kosmos. Det er sådanne omstændigheder, der er med til at definere den praktiske kontekst som juridisk/etisk.

44. Charles (2017) 11.

45. Aristoteles, *Politik*, (III 1, 1276b 4-6).

Der er imidlertid et aspekt ved Aristoteles' praktiske ræsonnement, som jeg ikke har berørt. Det drejer sig om præmis 3) i den teleologiske argumentstruktur for det praktiske ræsonnement og handler om, hvordan man på baggrund af foreliggende omstændigheder i en bestemt situation er i stand til at erkende sådanne tilfældige omstændigheder som noget hensigtsmæssigt. Det er her, at Wittgensteins grammatiske bemærkninger angående de psykologiske verber kommer ind i billedet, og det er her Aristoteles' eksempler fra *Om Levende Væseners Bevægelse* viser sig nyttige – særligt det femte og sidste eksempel.

5. Det praktiskes forrang

Hele denne fremstilling af handlingsbegrebet har hidtil hvilet på en form for bevidsthed og eventuel sprogliggørelse af de elementer, der tjener som midler i det praktiske ræsonnement. Men, som Nussbaum også er inde på, så indfinder den praktiske nødvendighed sig nogle gange med et krav om handling her og nu, som ikke efterlader tid til at opstille et ræsonnement, men som derimod fordrer hurtighed i handling.⁴⁶ Det sker selvfølgelig af og til, at der dannes en intention med at handle, som går forud for selve handlingen. Men det sker muligvis endnu oftere, at vi udfører visse bevægelser intentionelt, uden at vi har foretaget en forudgående kalkule eller planlægning af vores bevægelser. Og det er sådanne situationer, der er tale om i det sidste eksempel i *Om Levende Væseners Bevægelse*.

Jeg stillede tidligere i udsigt, at jeg ville vende tilbage til det sidste eksempel på praktiske ræsonnementer i *Om Levende Væseners Bevægelse*, fordi jeg mener, at det er med til at pege på, at der faktisk er en dybereliggende grund til Aristoteles' distinktion mellem teori og praksis. Det, vi altså forventer angående handlingens uafhængighed i forhold til teorien, er, at det bliver muligt for os at forstå handling som et primitivt og selvstændigt fænomen, der er i stand til at begrunde sig selv, i stedet for at pådutte handlingsbegrebet et skema, som er blevet udarbejdet uden for den praktiske filosofi, og som handlingen derved reduceres til.

46. Nussbaum (1978) 186.

Lad os kigge på eksemplet igen (701a 33-34): "Jeg må have noget at drikke", siger lysten (*ἡ ἐπιθυμία λέγει*). 'Her er noget at drikke', vurderer (*εἶπεν*) sansningen eller forestillingen eller tænkningen. Og straks drikker han." Eksemplet afslører i første omgang, hvor svært, for ikke at sige umuligt det er at trænge bag om sproget. Men det får en til at overveje, hvad vi skal stille op med vores umiddelbare tilgang til verden i form af sansning, forestilling og tanke i forhold til den mere reflekterede og sprogafhængige tilgang til verden, som kommer til udtryk i den sammenhængende tale. Og det er her, Wittgensteins tredje slags grammatiske overvejelser kommer os til hjælp, nemlig de overvejelser, der handler om psykologiske verbers asymmetri mellem første og tredje person.

Når vi prøver at forstå eksemplet, bevæger vi os inden for det teoretiske og må påberåbe os den fornuft eller *logos*, som vi mennesker er udstyret med fra naturens side. Men selve eksemplet handler netop om ikke bare at appellere til bevidstheden eller fornuften som en teoretisk funderet distinktion mellem mennesket og dyrene for derefter at nå frem til at ræsonnere praktisk. Hvis vi her opfatter sansning, forestilling og tænkning som en praktisk iagttagelse der foregår i mere eller mindre sofistikeret grad hos alle levende væsener (dog med tænkning som værende reserveret til mennesket), så går disse praktiske iagttagelser netop forud for de metafysiske begreber, som videnskabsmanden forsøger at legitimere en teoretisk brolægning af verden med.

Jeg tror, at Ralph Waldo Emerson er inde på noget lignende i essayet *Self-Reliance*:⁴⁷

"What is the nature and power of that science-baffling star, without parallax, without calculable elements, which shoots a ray of beauty even into trivial and impure actions ...? The inquiry leads us to that source, at once the essence of genius, of virtue, and of life, which we call Spontaneity or Instinct. We denote this primary wisdom as Intuition, whilst all later teachings are tuitions. In that deep force, the last fact behind which analysis cannot go, all things find their common origin. For the sense of being which in calm hours rises ... is not diverse from things, from space, from light, from time, from man, but one with them and proceeds obviously from the same source whence their life and being also proceed. *We first share the life by which things exist and afterwards see them as appearances in nature and forget that we have shared their cause.* Here is the fountain of action and of thought." (Min fremhævelse)

47. Emerson (2000) 141.

Dette forholdsvis lange citat kan muligvis virke lidt som en *deus ex machina*, der fuldstændig uanmeldt kommer ind fra oven. Jeg mener dog, at det leder os direkte til sagens kerne. Det handler for Emerson om, hvordan man kan tilgå et emne, som synes at gå forud for enhver mulig teoretisk distinktion, og som dermed unddrager sig en videnskabelig tilgang til virkeligheden.

Når vi kontemplerer over virkelighedens natur, kræver det fritid og ro til at udtænke begreber, men virkeligheden selv nægter os denne ro og distance. Virkelighedens umiddelbarhed frustrerer enhver form for refleksion og gør, at tænkningen kommer til kort. Men når virkeligheden undslipper refleksionen, er det ikke kun på grund af dens umiddelbarhed, men også fordi den er unik og enestående i den forstand, at den ikke tillader nogen fordobling eller afbildning af en idealtilstand. Den består kun af sig selv og udgør derfor et noget, der kun delvist kan observeres og erkendes; noget, som vi kun kan se indefra, men aldrig erkende udefra.

Denne mangel på overblik over virkeligheden er videnskabeligt set en skandale, men den har ikke desto mindre en biologisk funktion i vores liv. Wittgenstein har forklaret det på følgende måde: Når vi lærer et simpelt sprogpil, som fx: "Her er noget at drikke", så begynder et sådant sprogpil aldrig med at betvivle, hvorvidt der virkelig er noget at drikke. Et sprogpils primitive form er vished og ikke uvished; for uvished ville aldrig kunne føre til handling.⁴⁸ Den praktiske iagttagelse, der gøres, giver ikke mening at betvivle, og det er det, der fra et grammatisk filosofisk perspektiv adskiller brugen af psykologiske verber i første person fra tredje person.

Når sådanne primitive sprogpil har en biologiske funktion, er det altså, fordi de er med til at forklare levende væseners måde at være til på, dvs. den måde, hvorpå de arrangerer deres egen selvopretholdelse. Denne selvopretholdende aktivitet ved det levende er på ingen måde særegent for det menneskelige, men derimod for enhver levende organisme overhovedet. Denne almene form for omsorg for sig selv udtrykker Aristoteles helt generelt i *Om Sjælen* (II 4, 415b 13) når han siger: "Eksistens eller væren betyder for de levende at leve".⁴⁹ Hvis det ikke var for denne produktion af selvopretholdelsesmidler, ville der ikke være noget, som en teoretiker kunne bruge til at forstå levende væsener med. Når disse levende væsener udforskes teoretisk, er det

48. Wittgenstein (1993) 380, 396.

49. τὸ δὲ ζῆν τοῖς ζῶσι τὸ εἶναι ἐστίν.

muligt at finde livsformer, som udstyrer organismen med bestemte funktioner i forhold til at udøve dens virksomheder i de ydre omgivelser i kraft af dens struktur.

Konklusion

Jeg har forsøgt at vise, at Aristoteles' handlingsbegreb ikke beror på et system, der kun anerkender en aktør eller et subjekt i absolut forstand, dvs. noget metafysisk tilgrundliggende i form af et subjekt (*ὑποκείμενον*), hvorom noget udsiges i en sand (attributiv) sætning. Hvilket blot er en anden måde at sige, at det hos Aristoteles netop ikke er alt, der fastlægges inden for metafysikkens rammer, og det er jo lige præcis det, som Aristoteles' skelnen mellem teori og praksis handler om.

Der er dog stadig noget, der vækker undren på Aristoteles' egne præmisser: Når lysten eller begæret på dette primitive niveau melder sin ankomst, ser det ud til, at der alligevel følger en fordobling med, nemlig når noget, der bare eksisterer i omgivelserne, omdannes til et tilsyneladende gode. For hvordan kan det rent spontane (*αὐτόματον*), som bare eksisterer, skille sig ud ved at iklæde sig formålets eller det hensigtsmæssiges tilsynekomst og blive til det lykkelige tilfælde (*Τύχη*), hvis ikke det netop var, fordi der var et udefrakommende formål, som forlenede det med et skær af et tilsyneladende gode? Det er igen Platon, der spørger.

Bibliografi

Anscombe, G.E.M. 1958. *Intention*. Oxford: Blackwell.

Anscombe, G.E.M. 1981. "On Promising and Its Justice" i *Collected Philosophical Papers, Volume III – Ethics, Religion and Politics*. Oxford: Blackwell.

Aristoteles 1957. *Om Sjælen*. (Loeb Classical Library). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Aristoteles 1945. *Den Nikomachæiske Etik* (Loeb Classical Library). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Aristoteles 2015. *Om Levende Væseners Bevægelse i Tre naturfilosofiske skrifter*. Aarhus: Klim.
- Aristoteles 1969. *Metafysik*. (Loeb Classical Library) Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Aubenque, P. 2002. *La prudence chez Aristote*. Paris: P.U.F.
- Charles, D. 2017. "Aristotle on Agency". <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-6>
- Coope, U. 2007. "Aristotle on Action", *Proceedings of the Aristotelian Society Supplementary* 81.
- Descartes, R. 1908: *Regulae ad directionem ingenii* (ed. Adam et Tannery, vol. 10). Paris: Cerf. https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Descartes_-_C5%92uvres,_C3%A9d._Adam_et_Tannery,_X.djvu/438
- Descombes, V. 1995a. *La denrée mentale*. Paris: Minuit.
- Descombes, V. 1995b. "L'action", *Notions de philosophie*, vol. II (ed. D. Kambouchner). Paris: Gallimard.
- Descombes, V. 1996. "Causes de l'action – Causes, raisons et circonstances de l'action" i *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale*, vol. 1. ed. Monique Canto-Sperber, Paris: P.U.F.
- Descombes, V. 2004. *Le complément de sujet*. Paris: Gallimard.
- Descombes, V. 2007. *Le raisonnement de l'ours*. Paris: Seuil.
- Descombes, V. 2014. *Le parler de soi*. Paris: Gallimard.
- Emerson, R.W. 2000. Self-Reliance i *The Essential Writings of Ralph Waldo Emerson*. New York: The Modern Library.
- Ford, A. 2008. *Action and Generality*, <https://core.ac.uk/download/pdf/12207822.pdf>
- Hacker, P.M.S. 2000. *Wittgenstein: Mind and Will, Volume 4 of an Analytical Commentary on the Philosophical Investigations, Part II – Exegesis §§428-693*. Oxford: Blackwell.

- Hornsby, J. 2011. "Actions in Their Circumstances" i *Essays on Anscombe's Intention*, (ed. A. Ford, J. Hornsby & F. Stoutland). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kenny, A. 1963. *Action, Emotion and Will*. London: Routledge & Kegan.
- Nussbaum, M. 1978. *Aristotle's De motu animalium*. Princeton: Princeton University Press.
- Tesnière, L. 1988. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Wittgenstein, L. 1975. *Lectures on the Foundations of Mathematics, Cambridge 1939*. ed. Cora Diamond, Chicago: The University of Chicago Press.
- Wittgenstein, L. 1993. "Ursache und Wirkung: Intuives Erfassen", *Philosophical Occasions 1912-1951*. eds. J. Klagge & A. Nordmann, Indianapolis: Hackett.
- Wittgenstein, L. 1995. *Filosofiske undersøgelser*. København: Rosinante.
- Wittgenstein, L. 1998. *Remarks on the Philosophy of Psychology*, vol. 1. (eds. G.E.M. Anscombe & G.H. von Wright). Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, L. 2012. *Den blå og den brune bog*. Aarhus: Klim.